

כיוון התפילה ומקום הפתח

א. תמצית מאמרי הקודם

סמוך אחר פרסום מאמרי¹, פורסמו מאמר של דוד עמית, והערות של ישראל לוי, העוסקים בנושא.² כן הגיעני מאמרו של אשר גרוסברג - "כיוון התפילה" המתפרסם כאן, ועניינו השגות על מאמרי הנזכר. הצד השווה בין דבריו של ד' עמית ודבריו של א' גרוסברג הוא במסקנתם, שהסוגייה במסכת בבא-בתרא (כה, א) אין עניינה בהלכות מעשיות של כיוון התפילה.³ להלן תמצית דבריי במאמרי הקודם: בדברי חז"ל מצאנו שתי גישות בעניין כיוון התפילה. האחת - מתפללים לכיוון המקדש (תוספתא ברכות ג, טז ובמקבילות), והאחרת - תפילה כמו במקדש - למערב (ר' יהושע בן לוי ור' אבהו ב"ב כה, א).

אף בעניין הפתחים יש לדעתנו שתי דעות במקורות חז"ל. האחת - אין פותחין פתחי בתי-כנסיות אלא למזרח (תוספתא מגלה ג, יד); וחברתה - פתחים בכיוון התפילה (על-פי הרמב"ם הלכות תפילה ה, ו).⁴ הלכה אחרונה זו נהגה לפני שנקבע מקום קבוע לארון-הקדש בבית-הכנסת. על אי-קביעותו של הארון בבית-הכנסת למדנו בעיקר מדברי התוספתא, "כשמניחין את התיבה, פניה לעם ואחוריה כלפי קדש" (מגלה ג, כא) - "כשמניחין" משמע לא תמיד מניחין.

מהלכות אלו הסקנו, כי בתי-הכנסת הקדומים שנבנו היו משלושה טיפוסים עיקריים:

- א. כיוון התפילה וכיוון הפתחים לירושלים.
- ב. כיוון התפילה למערב ופתח במזרח.
- ג. כיוון התפילה למערב ופתח במערב.

הממצא הארכיאולוגי תואם את מסקנתנו. רוב בתי-הכנסת הגליליים הקדומים הם מטיפוס א (ברעם, כפר-נחום, מירון ועוד). אך ישנם כמה וכמה בתי-כנסת מתקופה זו, השייכים לטיפוס ב (יפיע, בית-שערים, סומקה, סאסא, ארבל), ולטיפוס ג (חרבת שמע, חרבת דיכה, כפר-חנניה).

1. י' ספיר - כיוון התפילה ומקום הפתח בבתי-הכנסת הקדומים, טללי אורות ד' (תשנ"ג), עמ' 144-166.
2. דוד עמית - על מקור תכניותיהם של בתי-הכנסת בדרום הר-יהודה, קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 35-36. ישראל לוי - הקשר בין ספרות חז"ל לממצא הארכיאולוגי הרהורים בתגובה לדברי עמית, שם עמ' 36-40.
3. עמית, עמ' 24. גרוסברג, בקובץ זה, לעיל.
4. ספיר, עמ' 146-147.

ב. השגותיו של גרוסברג

גרוסברג דן בדברי התוספתא (מגלה ג, כא)⁵ על ישיבת הזקנים בבית-הכנסת - פניהם כלפי העם ואחוריהן כלפי קודש; וכן מקום התיבה כשמניחין אותה בבית-הכנסת, אחריה כלפי קודש. לדעתו, "כלפי קודש" הכוונה לכיוון ירושלים, ואף ראייה הוא מביא מהלכה כו (בספרים - הלכה טז), שם מדובר באדם המטיל מימיו אחוריו כלפי קודש. שם בוודאי מציין הביטוי "כלפי קודש" את כיוון המקדש, כפי שעולה מהמשך ההלכה - "אמר ר' יוסי: במה דברים אמורים מן הצופין ולפנים כו". "כיוון שבהלכה זו "כלפי קודש" פירושו לכיוון המקדש, הרי אף בבית-הכנסת "כלפי קודש" פירושו לכיוון המקדש.

דומה, כי אין כאן ראייה. הביטוי "כלפי קודש" מציין את הכיוון המקודש, ואין הכרח שיהא זה תמיד כיוון אחד. בהלכה האוסרת על אדם להטיל מימיו באזור ירושלים לכיוון המקדש, הביטוי "כלפי קודש" מציין את כיוון המקדש. ואילו בבית-הכנסת מציין הביטוי "כלפי קודש" את כיוון התפילה. יתרה מזו, כיון שההלכה הקובעת תפילה במערב קובעת כי "שכינה במערב", הרי בוודאי מערב בבית-כנסת הנוהג על-פי הלכה זו, הוא כלפי קודש, כמו במקדש עצמו.

אף לדברינו תלוי כיוון התפילה במקדש, אך נחלקו התנאים והאמוראים האם התפילה היא כמו במקדש - למערב, או לכיוון המקדש.

ברור, אם כן, כי אין לקבל את הקביעה שהנסיין לפרש את מקום פתח בית-הכנסת על-פי כיוון התפילה נסתר.

מסקנתו של גרוסברג, שיש כאן שתי הלכות בלתי תלויות - האחת הקובעת את כיוון התפילה, והאחרת את מקום הפתחים - תמוהה, שכן בית-הכנסת הוא מבנה ריאלי שיש בו ארכיטקטורה הגיונית, ובוודאי יש קשר בין כיוון התפילה, כיוון המבנה ומקום פתחיו.

החת"ס בשו"ת אינו יכול להסביר את ההלכה הנוהגת למעשה - פתח בקיר הנגדי לכיוון התפילה - שכן בתוספתא נאמר, שהפתח במזרח. אך לדברינו, אין בהלכה זו שום קושי, שכן היא אכן קובעת שהפתח בקיר הנגדי לכיוון התפילה. ושיטת תוספתא זו, שתפילה למערב, היא כפי שפירושה תוספות (עירובין יח, ב ד"ה ולא אחורי).

ראייה של ממש לדבריו, מביא גרוסברג מדברי ר' יהושע בן לוי עצמו בירושלמי (ברכות פ"ד ה"ה), שם מובאת התוספתא הקובעת את כיוון התפילה לירושלים, ור' יהושע בן לוי מביא לה אסמכתא, ומכאן שהוא סבור, שאכן התפילה לעולם בכיוון ירושלים. אך יש לומר, כי ריב"ל הוא אמורא הדין בדברי התנאים שקדמו לו. אין חולק על כך, שהתוספתא

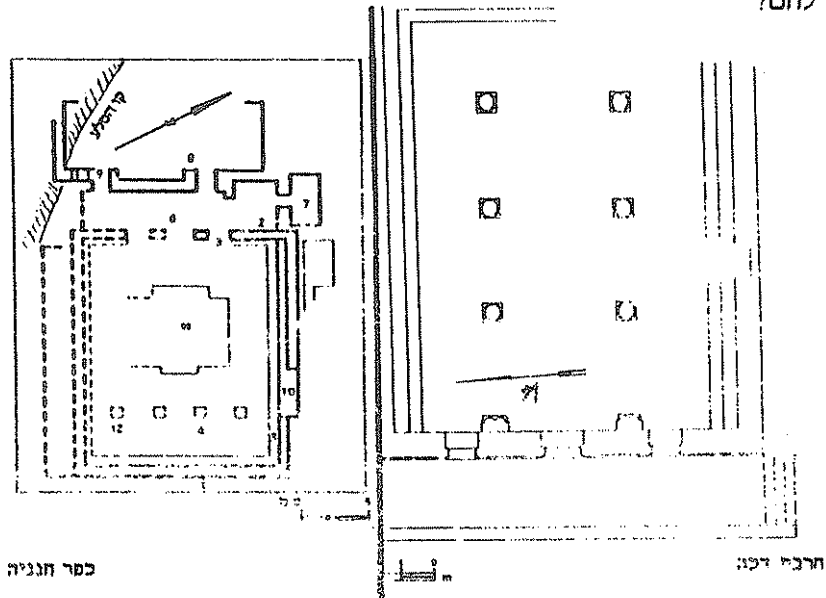
5. תוספתא ע"פ כ"י וינה, מהדורת הר"ש ליברמן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 360 (בספרים - הלכה יד).

בברכות קובעת אכן, שהתפילה לכיוון ירושלים, ולקביעה זו מביא ריב"ל אסמכתא, אך אין הכרח שהוא עצמו סבור כך להלכה. מה גם, שאסמכתא זו טובה אף לסבורים שהתפילה היא אל הקודש, כמו במקדש.

בתי-הכנסת באשתמוע ובסוסיה נבנו ללא ספק כשכיוון התפילה בהם לירושלים. לנו נראה, כי המבנה של שניהם - פתח במזרח מבנה שצירו מזרח-מערב - הוא ביטוי למסורת קדומה ביהודה, לפיה התפללו מערבה. ביהודה נתקבלה ההלכה, שתפילה לכיוון ירושלים - צפונה, אך בתי-הכנסת מדגימים את תהליך השינוי בארכיטקטורה של בית-הכנסת אחר קבלת ההלכה.

כך בסוסיה ובאשתמוע שומר המבנה על המסורת הארכיטקטונית שלפני קבלת ההלכה, לפיה מתפללים לירושלים; ואילו בעניב ובמעון בנוי המבנה בציר צפון-דרום, אך הפתח עדיין במזרח. במעון, בשלב ב' של בית-הכנסת, נסתמו הפתחים שבמזרח ונפתח פתח בדרום.

גרוסברג טוען, כי בתי-הכנסת שפתחיהם במערב אינם מלמדים על תפילה למערב. את ההסבר יש למצוא בתכנון המבנה. לצערי, איני מבין הסבר זה: הרי התכנון הוא פרי תפישות הלכתיות, כיצד תובן תכנית של בית-כנסת, שכוונו מזרח-מערב, פתחיו במערב, ולאורך הקיר הפונה לירושלים (כמו בקיר שנגדו) שורת עמודים, המונעים אפשרות תפלה לכיוון ירושלים. תפלה מזרחה בבתי כנסת אלה אינה באה בחשבון, שכן ירושלים נמצאת דרומית להם?

ג. מאמרו של דוד עמית

ד' עמית מביא במאמרו את המקורות ההלכתיים ומנתח אותם.⁶ עמית מצטט את המשנה בברכות (ד, ה-ו) ואת הבריתא המופיעה בשינויים קלים בכמה מקורות מקבילים.⁷ ממקורות אלה עולה תמונה של תפילה לכיוון ירושלים. ולעומתם הסוגייה בבבא-בתרא כה - שם התמונה שונה, והתפילה למערב, כיוון ששכינה במערב; או לכל כיוון, כיון ששכינה בכל מקום.

עמית תמה -

ההלכה, שתמציתה כבר במשנה ופירוטה בבריתא שבתוספתא ובשני התלמודים ובמדרשים, מוצגת תמיד כהלכה תנאית פסוקה ללא עוררין. כיצד אפוא נערך הדיון המעשי-הלכתי, כביכול, בבבא-בתרא, תוך התעלמות מוחלטת כמעט מהלכה מפורשת זו? בניתוח הדברים הולך עמית בעקבותיו של לוי גינצבורג,⁸ שקושייה זו היא קושייתו העיקרית. מסקנתו של גינצבורג, אותה מאמץ עמית, היא, שהסוגייה בבבא-בתרא אין עניינה כלל בהלכה מעשית, אלא בשאלות עיוניות גרידא.

גינצבורג, ואחריו עמית, ברי להם, שכוונת המשנה - "היה רוכב על חמור, ירד; ואם אינו יכול לירד, יחזיר את פניו; ואם אינו יכול להחזיר את פניו, יכוין לבו כנגד בית קדשי הקדשים" (ברכות ד, ה) - היא: יחזיר פניו לכיוון בית קדשי הקדשים. אך לא כך הבינו בעלי התוספות, וזו לשונם (בבא בתרא כה, א ד"ה לכל רוחתא אקימן):

כל הני אמוראי [הסבורים שכינה במערב ותפילה למערב או שכינה בכל מקום ותפילה לכל כיוון] לית להו הא דתניא בברכות שחיב אדם להתפלל נגד ירושלים.

לא אמרו שאמוראים אלה דעתם אינה כמשנה, אלא אינה כבריתא. ומסקנת דבריהם -

ור' חנינא דשמעתין, דאמר "כגון אתון דיתבון לצפונא דארעא דישראל אדרימו", סבר לה כברייתא דברכות. משמע כברייתא בברכות, והמשנה לדעת בעלי התוספות אפשר לפרשה שלא כברייתא.

אף הרא"ש פוסק כברייתא -

וכהך שמעתתא קימא לן, ודלא כהאי שמעתתא דבבא בתרא פרק לא יחפור. משמע, לדעתו - הסוגייה בבא-בתרא קובעת תפילה למערב (או כדעות האחרות שם) ולא לירושלים.

6. עמית, עמ' 17-26.

7. פירוט המקורות המקבילים ראה תוספתא (מהדורת ליברמן) ברכות ג, טו, עמ' 15, הערה 65.

8. לוי גינצבורג - פירושים וחיידושים בירושלמי, חלק ג, ניוארק תש"א, עמ' 381 ואילך.

כמה ראשונים גרסו "מאי תדירה? תדירה בתפלה", ולא גרסו "תדירה בשכינה".⁹ כיון שאכן אפשר לפרש את המשנה בברכות שלא כבריינתא, היינו, נגד בית קדשי הקדשים לאו דווקא לכיוון בית קדשי הקדשים - לירושלים, אלא בכיוון כמו בית קדשי הקדשים - מערבה, הרי טענתם העיקרית של גינצבורג ועמית בטלה.

ר' יהושע בן לוי, האמורא בן הדור הראשון, יכול לחלוק על התוספתא. ואם כן, בעניין כיוון התפילה יש כמה מקורות:

- א. המשנה שאינה חד-משמעית.
 - ב. התוספתא ומקבילותיה - תפילה לכיוון ירושלים והמקדש.
 - ג. ר' יהושע בן לוי ורבי אבהו - תפילה למערב.
- בעקבות בעלי התוספות הולך אף א"א אורבך.¹⁰ את קביעתו של אורבך - "ואמנם על-פי זה נבנו בתי-כנסת רבים שנתגלו בחפירות הן בארץ-ישראל והן בגולה" - דוחה עמית.¹¹

בחינה, ולו שטחית, של המציאות בשטח תוכיח, כי אין מדובר בבתי-כנסת רבים, ואף באותם מעטים שבהם נמצאו פתחים במזרח אין, בדרך-כלל, הוכחה שהתפללו למערב, אלא להיפך - לרוב יש הוכחות שהתפללו לכיוון אחר, לכיוון ירושלים.

נראה לנו, כי דבריו של עמית אינם מדויקים, שכן על בתי-הכנסת שפתחיהם במזרח יש להוסיף את בתי-הכנסת שפתחיהם במערב, ושבהם לא התפללו לכיוון ירושלים, שכן העמודים מונעים אפשרות כזו - כך בחר' שמע, חר' דיכה, חוסיפה ועוד.

נראה שכוונתו של עמית לבית הכנסת בחורבת שמע, בו נבנתה במה בקיר הדרומי הפונה לירושלים. במה זו, שנבנתה בשלב ב' של בית הכנסת, חלקה מוותר על ידי שני עמודים שבסתיו הדרומי. מקומה בקיר הדרומי מאולץ, ועצם בנייתה כפי שנבנתה מוכיח כי ביסודו של דבר לא התפללו בחורבת שמע לכיוון ירושלים. כיצד יסביר עמית את עבודת החציבה הרבה שהושקעה בכפר חנניה כדי לבנות מבנה שצירו מזרח-מערב (ופתחיו במערב)? אף האדנים הצמודים לקיר המערבי בבית הכנסת שבחר' דיכה (שפתחיו במערב) וביפיע (שפתחיו במזרח) מורים על תפילה למערב. האם הבמה שבבית שערים אינה מורה על תפילה למערב?¹² בתי כנסת שצירים

9. כך למשל ביד רמ"ה הוצאת שם ירושלים תשמ"ט, עמ' רג. וראה שם בעמ' רכה, שדן בעניין כיוון התפילה, והכריע, ששכינה בכל מקום, ולא כר"ע שאמר שכינה במערב, עדיף להתפלל לכיוון ארץ-ישראל וירושלים. משמע לר"ע תפילה למערב! ואף הוא לא הזכיר את המשנה. וכן גרסת ר' יצחק קרקושא מנרבונא - דבריו חובאו בשיטת הקדמונים למסכת ב"ב ניו-יורק תשמ"א, עמ' פה ועוד.

10. א"א אורבך - חז"ל אמנות ודעות, ירושלים תשל"ז, עמ' 49.

11. עמית, עמ' 26.

12. מאז נדחק לפרש בדרך אחרת, שכן לא ידע על אפשרות תפילה למערב.

מזרח-מערב ופתחם במזרח או במערב, שהתפללו בהם לכיוון ירושלים, סביר כי התפלה לכיוון ירושלים היתה בשלב מאוחר של קיום בית הכנסת, שלב בו היו צריכים להתאים את ההלכה (החדשה באותה קהילה) של תפלה לכיוון ירושלים למבנה קיים שנבנה בהתאם להלכה קודמת של תפלה מערבה. כך, כפי שכתבנו, בחורבת שמע, וכך בארבל,¹³ שם הורחב בית הכנסת ונבנתה בו גומחה לכיוון ירושלים.

כפי שכתבנו,¹⁴ בתי-הכנסת שבדרום הר-חברון תכניתם מציגה את ההתלבטות שנוצרה עקב קבלת ההלכה של תפילה לירושלים. ואולי זו הסיבה, שבסוסיה, באשתמוע ובענים, אין עמודים, שכן בשנים הראשונים ציר המבנה מזרח-מערב והתפילה לצפון - לירושלים. עמודים לאורך הקיר הצפוני מפריעים לתפילה. בענים בנוי בית-הכנסת בציר צפון-דרום, ובו שני פתחים בקיר המזרחי. עמודים לאורך קיר זה מפריעים לכניסה. במעון נחשפו שני שלבים. בית-הכנסת בנוי בציר צפון-דרום. בקיר הצפוני, הפונה לירושלים, גומחה מלבנית. בשלב הראשון נכנסו לבית-הכנסת בשלושה פתחים המצויים בקיר המזרחי, ולכן אי-אפשר להעמיד עמודים לאורך קיר זה. בשלב השני, הוקטן שטח בית-הכנסת. הפתחים שבמזרח נסגרו, ובקיר הדרומי (קיר חדש, המקטין את שטח בית-הכנסת) נפתח פתח. בשלב זה נבנו שתי שורות עמודים לאורך הקירות - המזרחי והמערבי.

גינצבורג כותב:¹⁵

ודע שבתי-כנסת העתיקים מזמנן של בעלי התלמוד שנתגלו בדורות האחרונים בארץ ובחוצה-לארץ כולם מכוונים "כלפי קודש", כלומר בארץ-ישראל כלפי ירושלים ובחוץ-לארץ כלפי ארץ-ישראל, ואין בהם אפילו אחד שמכוון למערב העולם. ספרו של גינצבורג יצא לאור בשנת תש"א. איני יודע מתי נכתבו דבריו, אך כיום ישנם כמה וכמה בתי-כנסת (חלקם היו ידועים מתחילת המאה, כגון זה שבחר' דיכה), המכוונים מערבה.

13. ראה דיון מפורט בתכניתו - ספיר עמ' 163-164.

14. ספיר, עמ' 161-162.

15. לעיל, הערה 9, עמ' 392.